

ORGANIZOWANIE SPOŁECZNOŚCI LOKALNEJ JAKO DZIAŁALNOŚĆ ZAWODOWA OPARTA NA METODYCE PRACY ŚRODOWISKOWEJ*

COMMUNITY ORGANISING AS A PROFESSIONAL ACTIVITY BASED ON COMMUNITY WORK METHODOLOGY

Marek Rymsza

ORCID: 0000-0002-8419-8813

Uniwersytet Warszawski**

e-mail: m.b.rymsza@uw.edu.pl

Abstract: The article presents local community organizing (OSL) as a structured and refined from the methodological point of view professional helping practice, undertaken at the level of the local community by social workers and representatives of other helping specialties. OSL has been developing in Poland since the beginning of the 21st century, and currently we are observing symptoms of the process of its institutionalization into a new helping profession, which is the national equivalent of a specialist known as a community worker and functioning in many welfare states. This is facilitated by the legal regulation of the OSL in the Act of 2019 on the implementation of social services by a social services centre. OSL is a professional activity addressed to the territorial community, implemented in its area and aimed at strengthening this community (the principle of empowerment). The factors that guarantee the durability of the achieved effects (social change) are not formal structures, but „activated” leaders and patterns of collective behavior established in the community.

Keywords: community work, local community organizer, environmental approach, professional helping practices, social change, empowerment, bond-forming aspect, social service centers

Author’s affiliation: University of Warsaw

Abstrakt: Artykuł przedstawia organizowanie społeczności lokalnej (OSL) jako ustrukturyzowaną i metodycznie uporządkowaną zawodową praktykę pomocową, podejmowaną na poziomie społeczności lokalnej przez pracowników socjalnych oraz przedstawicieli innych zawodów i specjalności pomocowych. OSL rozwija się w Polsce od początku XXI w., obecnie obserwujemy symptomy procesu instytucjonalizacji OSL w nowy zawód pomocowy, będący krajowym odpowiednikiem funkcjonującego w wielu państwach dobrobytu specjalisty określanego jako *community worker*. Sprzyja temu prawne uregulowanie OSL w ustawie z 2019 r. o realizowaniu usług społecznych przez centrum usług społecznych. OSL jest profesjonalnym działaniem pomocowym adresowanym do społeczności terytorialnej, realizowanym na jej terenie i ukierunkowanym na wzmocnienie tej społeczności (zasada *empowerment*). Czynnikiami gwarantującymi trwałość osiągniętych efektów (zmianę społeczną) nie są tu formalne struktury, ale „aktywowani” liderzy i utrwalone w społeczności wzory zbiorowego działania.

Słowa kluczowe: praca ze społecznością, organizator społeczności lokalnej, podejście środowiskowe, profesjonalne praktyki pomocowe, zmiana społeczna, wzmocnienie, aspekt więziotwórczy, centra usług społecznych

ORGANIZOWANIE SPOŁECZNOŚCI LOKALNEJ W POLSCE

Organizowanie społeczności lokalnej (*community organising* – OSL) to ustrukturyzowane i dopracowane od strony metodycznej podejście w ramach nurtu pracy środowiskowej (por. Twelvetrees, 2014). OSL jest zawodową praktyką pomocową, podejmowaną na poziomie społeczności lokalnej przez pracowników socjalnych oraz przedstawicieli innych zawodów pomocowych (*helping professions*), takich jak animatorzy społeczni i kulturowi czy mediatorzy (we Francji¹). W Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych organizowanie społeczności jako uzawodowiona praktyka pomocowa wyrosła ze środowiskowej pracy socjalnej, ale już w latach 60. XX w., uzyskała status samodzielnej semi-profesji pomocowej, określanej jako *community work* (Kaźmierczak, 2011; Szmagałski, 2011). W państwach kontynentalnej Europy metodyka OSL wykorzystuje z kolei dorobek pedagogiki społecznej (Skrzypczak, 2014, s. 83–85).

Praca środowiskowa metodą organizowania społeczności lokalnej rozwija się w Polsce od początku XXI w.

W drugiej dekadzie obecnego stulecia rozwój ten został uporządkowany, a dekada trzecia to początek procesu instytucjonalizacji i uzawodowienia OSL. Restaurację podejścia środowiskowego, praktykowanego w Polsce w okresie międzywojennym (por. Kaźmierczak, 2014), zawdzięczamy zaangażowaniu różnych środowisk (Trawkowska, 2011), a w pierwszej kolejności działalności Stowarzyszenia Wspierania Aktywności Lokalnej CAL (por. Jordan, red., 2007) oraz grupy specjalistów wywodzących się ze śląskiej szkoły pracy socjalnej (por. Wódcz, 1998; Niesporek, 2013). W latach 2011–2014 organizatorzy społeczności lokalnej (dalej także jako organizatorzy społeczności – *community organisers* lub OSL-owcy) pojawili się w kilkudziesięciu ośrodkach pomocy społecznej (OPS) w ramach realizacji projektu systemowego (Skrzypczak, 2014, s. 291–319)².

W 2019 r. organizowanie społeczności lokalnej zostało uregulowane prawnie przepisami ustawy o realizowaniu usług społecznych przez centrum usług społecznych³, a zatrudnienie OSL-owca jest jednym z warunków przekształcenia OPS w centrum usług społecznych (CUS).

* Artykuł został przygotowany w ramach prac Uniwersyteckiego Obserwatorium Deinstytucjonalizacji Praktyk Pomocowych UODI-UW (www.uodi.uw.edu.pl). W tekście przybliżam najważniejsze założenia metodyczne przystosowanego do warunków polskich modelu OSL (Bąbska i in., 2014) oraz przedstawiam w formie syntetycznej operacjonalizację wybranych elementów metodyki pracy środowiskowej, które w formie rozwiniętej omówiłem w autorskich opracowaniach (Rymsza, 2014 a–c).

** Instytut Stosowanych Nauk Społecznych, 00-917 Warszawa, ul. Nowy Świat 69.

W latach 2020–2022 powstało 51 CUS, które jako grupa pilotażowa „przetarły szlak” w zakresie tworzenia lokalnych systemów usług społecznych przy wykorzystaniu przepisów ustawy z 2019 r. We wszystkich tych centrach zatrudnieni zostali OSL-owcy; w niektórych nawet więcej niż jeden (Rymsza i Karwacki, red., 2025). Praktykowana w CUS-ach metodyka pracy środowiskowej nawiązuje do założeń modelu OSL (Bąbska i Skrzypczak, 2021). Właśnie organizatorzy społeczności okazali się kluczowymi „nośnikami” zmiany w podejściu do mieszkańców polegającej na ograniczeniu funkcji kontroli społecznej, a wzmocnieniu formatu *empowerment* (Rymsza i Karwacki, red., 2025).

W 2023 r. rozpoczął się drugi etap upowszechniania CUS, a wraz z nimi – metodycznego organizowania społeczności: skalowanie innowacji. W ramach tego etapu kolejne gminy uruchamiają centra, znając już doświadczenia grupy pilotażowej. Większość gmin tworzących pierwszą grupę CUS skorzystała ze wsparcia Europejskiego Funduszu Społecznego (EFS) w ramach Programu Operacyjnego Edukacja, Wiedza, Rozwój (PO WER). Upowszechnianiu OSL w latach 2023–2029 służą środki EFS+, alokowane w ramach Programów Regionalnych FERS. W okresie styczeń 2023 r.– czerwiec 2025 r. według danych z monitoringu prowadzonego w ramach prac Rady do spraw Społecznych przy Prezydencie RP powstało 90 nowych centrów i ich łączna liczba według stanu na dzień 1 lipca 2025 r. to 141. Centra funkcjonują we wszystkich rodzajach gmin: miejskich, wiejskich i miejsko-wiejskich, na terenie 15 województw. Dane gromadzone przez regionalne ośrodki polityki społecznej, odpowiadające za realizację Programów Regionalnych FERS, pozwalają szacować, że w najbliższych latach centra funkcjonować będą już w co dziesiątej gminie w Polsce. Taki poziom skalowania innowacji społecznej daje silny mandat do podjęcia prac nad wprowadzeniem CUS jako rozwiązania systemowego. Zarazem stanowi o upowszechnianiu podejścia środowiskowego w działalności pomocowej i sprzyja procesowi legitymizacji OSL jako nowego zawodu pomocowego.

Praca środowiskowa to prowadzenie działań animacyjnych, aktywizacyjnych i integracyjnych w sposób w pełni środowiskowy; stąd jest ona postrzegana jako profesjonalna praktyka pomocowa alternatywa dla wsparcia typu placówkowego (Rymsza, 2014b, 46). Tym samym OSL wpisuje się w założenia formatowanej na poziomie UE polityki deinstytucjonalizacji działań pomocowych (Rymsza, 2023), wdrażanej w Polsce zgodnie z założeniami Strategii Rozwoju Usług Społecznych (2022). OSL-owcy są ważnym nośnikiem podejścia DI w zakresie upowszechniania działań środowiskowych, co potwierdziła analiza doświadczeń pierwszej grupy CUS (Rymsza, Karwacki, red., 2025). Zarazem wdrażanie polityki deinstytucjonalizacji, na zasadzie mechanizmu sprzężenia zwrotnego, służyć będzie upowszechnianiu metodyki OSL.

ORGANIZOWANIE SPOŁECZNOŚCI JAKO ŚRODOWISKOWA PRAKTYKA POMOCOWA

Organizowanie społeczności lokalnej jest formą pracy środowiskowej, która zawiera elementy pracy socjalnej ze społecznością, ale ramy pracy socjalnej przekracza (Bąbska i Rymsza, 2014, s. 15–23). Społeczność terytorialna, traktowana jest tu jako wspólnota lokalna posiadająca – pomimo doświadczanych problemów – potencjał

rozwojowy, który można wzmocnić i aktywować przez odpowiednio prowadzoną interwencję z zewnątrz⁴. Za taką wspólnotę można uznać małą miejscowość, gminę, dzielnicę miejską czy osiedle.

Organizator społeczności podejmuje różne środowiskowe role zawodowe. Wśród nich najważniejsze są trzy: animatora, networkera i lokalnego planisty (Bąbska i in., 2014, s. 44–50). Zgodnie z metodyką OSL w ramach każdej z ról specjalista powinien prowadzić działania w sposób systematyczny, w określonych ramach czasowych (znacząco dłuższych niż w przypadku aktywności innych pomagaczy). Aktywność ta nie może sprowadzać się do organizacji konkretnych wydarzeń, nawet gdyby te miały być liczne. Działanie „od wydarzenia do wydarzenia” nie przynosi bowiem trwałych zmian w funkcjonowaniu społeczności, a o te właśnie chodzi (Kaźmierczak, 2007). W myśl założeń OSL, wywoływana intencjonalnie zmiana społeczna powinna być elementem rozwoju lokalnego i przekładać się na poprawę warunków życia mieszkańców (Twelvetrees, 2014).

Uchwycenie istoty OSL utrudnia ułomność nazwy tego podejścia (Rymsza 2014b, s. 32–33). Określenie „organizowanie społeczności” sugerować może koncentrację na działaniach dyrektywnych, odgórnie koordynowanych, zagospodarowujących zasoby mieszkańców według autorskiego pomysłu specjalisty. I tym samym może rodzić wątpliwość, czy przypadkiem to podejście, wbrew swym założeniom aksjo-normatywnym, nie tyle upodmiotawia, ile uprzedmiotawia wspólnotę. Bliższe poznanie metodyki OSL obawy te rozwiewa. Istotą animacji i networkingu (Kaźmierczak, 2007) oraz partycypacyjnego planowania (Owczarek, 2014) jest „tworzenie sprzyjających okoliczności do podejmowania aktywności przez samych mieszkańców, a następnie jej kierunkowanie tak, aby skutkowało trwałymi, pozytywnymi zmianami w funkcjonowaniu społeczności” (Rymsza, 2014b, s. 32). Ważnym elementem podejścia środowiskowego jest zasada *empowermentu* – wzmocnienia i upodmiotowienia adresatów wsparcia (Trawkowska, 2013). Dobrze oddaje to zalecenie formatujące pracę organizatora społeczności, aby wszelkie działania pomocowe prowadzić (1) w społeczności, (2) dla społeczności i (3) ze społecznością. Te trzy aspekty ujmowane jako metodyczna triada (a więc łącznie) formatują w pełni środowiskowy charakter pracy organizatora społeczności.

Określenie „organizowanie” w nazwie podejścia OSL uwypukla ciągłość prowadzonych działań, ich ustrukturyzowanie i metodyczne uporządkowanie. Przy czym metodyczne uporządkowanie oznacza nie tyle sztywność i schematyzm, ile umiejętność prowadzenia przemyślanej sekwencji powiązanych ze sobą i wzajemnie warunkujących się działań aktywizujących i integrujących społeczność. Elementem środowiskowej metodyki jest przy tym zdolność elastycznego reagowania na nowe okoliczności czy zmieniające się w wyniku prowadzonych działań potrzeby i oczekiwania mieszkańców.

OSADZENIE OSL W DZIAŁANIACH PUBLICZNYCH O CHARAKTERZE POMOCOWYM–WSPARCIOWYM

Można wyróżnić trzy poziomy realizacji działań pomocowych przez profesjonalnych pomagaczy i, niezależnie, trzy poziomy wdrażania działań publicznych w ramach polityki społecznej (Rymsza, 2014c, 50–53). Trzy poziomy profesjonalnych praktyk pomocowych to: (1) poziom mi-

kro, czyli praktyki pomocowe typu *casework*, adresowane do konkretnych osób i rodzin, (2) poziom mezo, czyli praktyki pomocowe adresowane do określonych grup kategoryalnych wyróżnianych ze względu na specyficzne potrzeby, (3) poziom makro, czyli metodyczna praca ze społecznością lokalną. Trzy poziomy programowania i wdrażania polityki społecznej to zaś: (1) poziom krajowy (i ponadkrajowy), (2) poziom regionalny i (3) poziom lokalny.

Rysunek 1. Profesjonalne praktyki pomocowe i ich organizacyjne osadzenie

krajowa polityka społeczna	POLITYKA SPOŁECZNA
regionalna polityka społeczna	
lokalna polityka społeczna	organizowanie społeczności lokalnej
makro-praca socjalna	
mezzo-praca socjalna	PRACA SOCJALNA
mikro-praca socjalna	

Źródło: Rymśza, 2014c, s. 51.

Organizowanie społeczności lokalnej jest usystematyzowaną interwencją w życie społeczne, umiejscowioną w obszarze styczonym makro-pracy socjalnej i lokalnej polityki społecznej (por. rysunek 1) i jako takie jest profesjonalnym działaniem pomocowym o charakterze środowiskowym, adresowanym do społeczności terytorialnej i realizowanym na jej terenie. Ma ono pomóc konkretnej społeczności wychodzić z marginalizacji, stawać się bardziej spójną wspólnotą, zdolną aktywnie współkształtować swoje otoczenie. Obejmuje więc prowadzenie akcji społecznych i rzecznictwa na rzecz odpowiednich działań z zakresu *policy* ze strony powołanych do tego służb, instytucji i lokalnych decydentów. Ale OSL nie jest rodzajem polityki społecznej. Praca środowiskowa nie jest działaniem *stricte* politycznym i być takim nie powinna. Nie polega na tworzeniu powszechnie obowiązujących regulacji prawnych i realizacji programów ogólnych, w oderwaniu od sytuacji konkretnych wspieranych środowisk. Przeciwnie, koncentruje się na poprawie warunków życia i funkcjonowania konkretnych społeczności przy wykorzystaniu aktywności mieszkańców te społeczności współtworzących. „Czasem zaangażowanie *stricte* polityczne może się wydać organizatorowi społeczności atrakcyjne, bo wymusza zmiany wspomnianych warunków metodą rozwiązań prawno-instytucjonalnych. Ale zazwyczaj okazuje się ono drogą na skróty o daleko idących skutkach ubocznych, często niweczających środowiskową pracę u podstaw” (Rymśza, 2014d, s. 51). Zarazem programowanie lokalnej polityki społecznej powinno uwzględniać OSL jako czynnik wywołujący intencjonalną zmianę społeczną i mobilizujący potencjał sprawczy społeczności.

KONCEPCYJNE I AKSJOLOGICZNE RAMY OSL – AKTYWNI OBYWATELE, RESPONSYWNA WSPÓLNOTA

OSL w warstwie normatywnej nawiązuje do idei komunitaryzmu. W ujęciu komunitarystów sprawcze są „jednostki zanurzone w środowisku społecznym” (Gawkowska, 2021, s. VII), które zaspokajają ich potrzeby i chronią ich podstawowe interesy. Założenia OSL w szczególności współbrzmiają z koncepcją aktywnego społeczeństwa Amitaia Etzioniego (Etzioni, 2012) i jej praktyczną ope-

racjonalizacją zawartą w manifestie *The Responssive Communitarians Platform: Rights and Responsibilities* (Etzioni, 1998, s. XXV–XXXIX). Komunitariańsko zorientowani praktycy społeczni stworzyli i przetestowali założenia polityki społecznej opartej na działaniach lokalnych i wartościach wspólnotowych (Etzioni, red., 1998). OSL to podobnie od strony aksjologicznej formatowana praktyka pomocowa, tyle że lokowana „pół piętra niżej”, na styku lokalnej polityki społecznej i makro-pracy socjalnej, mocno osadzona w tej drugiej.

OSL bliska jest koncepcja aktywnego obywatelstwa społecznego. Idee obywatelstwa i obywatelskości we współczesnej Europie przeżywają renesans, a jednocześnie od przełomu XX i XXI w. przeformułowaniu ulega kategoria obywatelstwa społecznego (por. Turner, red., 2000). Miejsce sformułowanej w połowie XX w. przez Thomasa H. Marshalla (1950) koncepcji *social citizenship*, z której wynika zestaw uprawnień socjalnych gwarantowanych obywatelom przez państwo dobrobytu, zajmuje koncepcja *active social citizenship*, której istotą jest zapewnienie możliwości pełnego uczestnictwa obywateli w życiu wspólnoty (Evers, Guillemard, 2013).

Formuła empowermentowa zawarta w metodyce OSL eksponuje znaczenie struktur pośredniczących (*mediating structures*). Struktury pośredniczące, zgodnie z ujęciem Petera Bergera i Johna Neuhausa (1990), usytuowane są między uprywatnionym mikro-światem jednostek a alienującymi mega-strukturami sfery publicznej. Berger i Neuhaus wskazują, że funkcję *mediating structures* pełnią: rodzina, sąsiedztwo, parafie, a w szczególności obywatelskie stowarzyszenia. Wszystkie one współtworzą wartości społeczne (*value-generating*) i podtrzymują je w społecznym obiegu (*value-maintaining*).

OSL wykorzystuje siłę sprawczą kapitału społecznego, zgodnie z ujęciem zaproponowanym przez teoretyków kapitału społecznego (por. A. Rymśza, 2007), a zwłaszcza z koncepcją Roberta Putnama. Amerykański badacz uznaje aktywność obywateli w oddolnych stowarzyszeniach (Putnam, 1995; 2008) za kluczowy przejaw kapitału społecznego, zarówno o charakterze spajającym (*bonding social capital*), jak i pomostowym (*bridging social capital*). Kapitał społeczny to dobro publiczne i zasób inwestycyjny posiadany przez społeczność jako całość. O ile kapitał ludzki to zasób poszczególnych jednostek, o tyle kapitał społeczny ma charakter relacyjny (sieciowy) i powstaje w wyniku działania wspólnotowego, a jednocześnie warunkuje to działanie. Kapitał społeczny w ujęciu Putnama jest dobrem moralnym, co oznacza, że „w miarę korzystania przybywa go, a nie ubywa i wyczerpuje się, gdy jest nieużywany” (Kaźmierczak, 2007, s. 47).

Kapitał społeczny to zasób czyniący ze zbiorowości terytorialnej społeczność będącą czymś więcej niż sumą jednostek zamieszkujących określone terytorium. Jego aktywacja oznacza, że w zbiorowości terytorialnej ukształtowały się, związane z poczuciem przynależności do miejsca: tożsamość lokalna, więzi społeczne i zasady społecznego zachowania (Rymśza, 2015). Taki stan sprzyja powstawaniu uogólnionego zaufania, które warunkuje rozwój lokalny, gdyż obniża koszty transakcyjne dokonujących się na poziomie lokalnym wymian.

Przystosowany do warunków polskich model OSL (Bąbska i inni, 2014) nawiązuje ponadto do normatywnych założeń pedagogiki społecznej Heleny Radlińskiej (1961). W szczególności OSL jest operacjonalizacją (jedną z możliwych) programowego hasła Radlińskiej,

aby przekształcać środowiska życia ludzi siłami tych środowisk. W modelu dokonano też operacjonalizacji idei *empowerment* (upodmiotowienia i wzmocnienia wspólnoty). Empowerment w tym ujęciu ma pięć wymiarów, a jego wdrożenie oznacza urzeczywistnienie w danej społeczności pięciu wartości: **Spójność** – **Upodmiotowienie** – **Wpływ** – **Angażowanie** – **Kooperacja**, które przywołuje akronim SUWAK⁵ (por. ramka 1).

Ramka 1. SUWAK, czyli pięć wymiarów empowermentu w podejściu środowiskowym

- **Spójność społeczna** to cel i zarazem rezultat procesu integrowania się społeczności lokalnej wokół wspólnych spraw;
- **Upodmiotowienie** to stan posiadania przez jednostki kontroli nad własnym życiem, zdolności do działania w imieniu swoim i innych (jeżeli zostanie się obdarzonym takim społecznym mandatem);
- **Wpływ** to poczucie sprawstwa i realnej decyzyjności, przynajmniej w bezpośrednim otoczeniu społecznym;
- **Angażowanie (się)** mieszkańców to trwała dyspozycja do działania społecznościowego (dla dobra własnej społeczności) i obywatelskiego (dla dobra wspólnego w wymiarze przekraczającym korzyści danej społeczności);
- **Kooperacja** to budowanie i podtrzymywanie sieci współpracy i uogólniona postawa gotowości na współpracę.

Źródło: Rymsza, 2015, s. 108.

Zinternalizowane wartości składające się na SUWAK stają się dyspozycjami uspołeczniającymi, które otwierają drogę do urzeczywistnienia idei aktywnego obywatelstwa społecznego. Przy czym aktywni obywatele to nie jednostki gromadzące kompetencje obywatelskie jako zasoby własne (kapitału ludzki). To jednostki uspołecznione dzięki funkcjonowaniu w responsywnej wspólnocie z rozwiniętymi strukturami pośredniczącymi.

CZTERY PRIORYTETY PROGRAMOWE OSŁ

Analizując metodykę organizowania społeczności lokalnej, zauważamy cztery kluczowe elementy programowe tego podejścia: (1) więziotwórczy charakter, z wykorzystaniem zasady wzajemności, (2) orientację na pracę na zasobach – wzmocnianie i wykorzystywanie zasobów będących już w dyspozycji społeczności, a zwłaszcza kapitału społecznego, (3) priorytet dla wspierania słabszych, (4) format prorozwojowy⁶. Nie są to elementy rozłączne, ale współwystępujące i nakładające się. Więzy społeczne są bowiem jednym z przejawów kapitału społecznego, a orientacja na interesy słabszych to swoista „inkluzja wertykalna”, uzupełniająca spójność społeczną opartą na relacjach wzajemnościowych (współpraca o charakterze pomagamy sobie nawzajem) o więzi pionowe (pomoc jedni drugim) (Rymsza, 2006).

Więziotwórczy charakter – więzi poziome i zasada wzajemności

Praca środowiskowa opiera się na założeniu, że nie wystarczy pomagać poszczególnym osobom i rodzinom, gdy ich trudna sytuacja nie wynika (li tylko) z ich niskich kompetencji społecznych czy innych jednostkowych

ograniczeń, gdyż istotne czynniki ich społecznej i ekonomicznej marginalizacji mają charakter środowiskowy. Przykładem, sytuacja w latach 90. XX w. osiedli popegeerowskich na terenach wiejskich. (por. ramka 2).

Ramka 2. Praca środowiskowa w osiedlach popegeerowskich

W blokach socjalnych ulokowanych w małych miejscowościach, często wręcz na wsi – na terenach byłych PGR-ów trudno skutecznie pomagać poszczególnym bezrobotnym osobom. „Nieprzystawanie” względem otoczenia całego takiego osiedla po likwidacji państwowego gospodarstwa rolnego jest oczywiste od pierwszego oglądu. Poszczególnym osobom czy rodzinom można pomóc, dając możliwość przeniesienia w inne miejsce. Na miejscu można konstruktywnie funkcjonować, tylko gdy cała społeczność takiego „wiejskiego bloku” niejako wymyśli nowy pomysł na siebie lub podchwyci pomysł, podsunęty przez zewnętrznego wobec społeczności organizatora. Tak właśnie na polskiej prowincji powstają na przykład wioski tematyczne. Ich powstanie i funkcjonowanie jest przykładem udanej animacji społeczno-kulturowej. Wioski w swym funkcjonowaniu, scenografii i rekwizytach mogą odwoływać się do elementów lokalnej kultury, ale mogą być dosłownie wymyślane od podstaw, jeśli tylko nowa „narracja” zostanie zaakceptowana przez mieszkańców, a tym samym uwspólniona. Taka nowa „tożsamość na sprzedaż” staje się umownym (konstruowanym) elementem definicji sytuacji, cementującym więzi społeczne między mieszkańcami. Sytuacja osiedli popegeerowskich jest szczególna. Ale także w innych społecznościach, na przykład w miejskich dzielnicach pogórnicznych czy w osiedlach socjalnych na obrzeżach miast, praca środowiskowa jest formą inwestycji w więzi społeczne jako ważny zasób posiadany przez społeczność.

Źródło: Rymsza, 2014c, s. 36.

Więzy poziome jako kluczowe elementy powiązań sieciowych są podstawą spójności społeczności. W życiu zbiorowym więzi pionowe niejako nabudowujemy na relacje oparte na wzajemności, nie odwrotnie. W zbiorowości terytorialnej nie sposób praktykować działań pomocowych wobec osób słabszych (jedni drugim), nieopartych na relacjach wewnątrzrodzinnych, jeżeli nie wykształciły się uprzednio praktyki odwzajemniania pomocy (sobie nawzajem).

Aktywacja kapitału społecznego

Organizowanie społeczności lokalnej jest formą „zagospodarowania” kapitału społecznego wspólnoty, która nie zużywa tego zasobu, ale go pomnaża, co jest potwierdzeniem prospołecznego charakteru animowanych działań. Kapitału społecznego w ujęciu Putnama nie można wytwarzać czy posiadać indywidualnie, jest on zasobem współtworzonym i posiadanym przez społeczność jako całość. Organizator społeczności stara się wzmocnić społeczność przez budowanie sieci relacji. Funkcja networkera, jaką pełni, spaja społeczność. Tworzone sieci społeczne wzmocniają nie tylko kapitał wiążący (*bonding social capital*), ale i kapitał spajający (*bridging social capital*), jeśli tylko tworzą relacje między grupami mieszkańców różniącymi się poziomem

zamożności, statusem społecznym, stylami życia itp. Producentem kapitału społecznego są wspomniane już struktury pośredniczące, a przede wszystkim organizacje sektora obywatelskiego. Dlatego zadaniem organizatorów społeczności, zazwyczaj zatrudnianych przez instytucje publiczne (w Polsce są to centra usług społecznych i niektóre ośrodki pomocy społecznej) jest nawiązanie współpracy z podmiotami społecznymi funkcjonującymi w społeczności, a gdy ich brakuje – animować ich powstanie (Bąbska i Skrzypczak, 2021).

Orientacja na osoby słabsze i obszary peryferyjne

Organizowanie społeczności lokalnej jest metodą pracy środowiskowej adresowaną w pierwszej kolejności (ale nie tylko) do społeczności słabszych, marginalizowanych. Zadaniem organizatora pracującego w społeczności jest wówczas włączanie do wspólnych działań osób, grup i środowisk pozostających najbardziej na marginesie, społecznie wycofanych, życiowo niezaradnych. W ten sposób działania prospołeczne, realizowane zgodnie z zasadą wzajemności, uzupełniane są o elementy inkluzji społecznej o charakterze wertykalnym: wspierania najuboższych mieszkańców. Zarazem włączanie słabszych w główny nurt życia społecznego, a nie organizowanie obok. Dlatego OSŁ wychodzi poza ramy pomocy społecznej.

Orientacja na rozwój lokalny

OSŁ charakteryzuje też orientacja na rozwój społeczności lokalnej. W literaturze przedmiotu wyróżnia się dwie koncepcje prorozwojowe. Pierwsza określana jest jako rozwój społeczności (*community development*), a praca środowiskowa odgrywa tu rolę kluczową. Druga to rozwój lokalny (*local development*), gdzie istotniejszego znaczenia nabierają aspekty ekonomiczne. Połączenie aspektów społecznych i ekonomicznych warunkuje trwałość dokonujących się zmian i możliwość rozwoju w dłuższej perspektywie czasowej (por. ramka 3).

Ramka 3. Rozwój lokalny – przykład wsi wzorcowej Lisków

Kołem zamachowym rozwoju tej podkaliskiej wsi wzorcowej Drugiej Rzeczypospolitej było przedsiębiorstwo społeczne – Spółdzielnia Spożywcza, założona w 1902 r., przekształcona następnie w Spółdzielnię Rolniczo-Handlową „Gospodarz”. Sukces społeczny i gospodarczy tego przedsięwzięcia zaowocował innymi inicjatywami ekonomicznymi. W końcowym okresie zaborów (Lisków znajdował się na krańcach zaboru rosyjskiego) i po odzyskaniu przez Polskę niepodległości powstały tam: mleczarnia, piekarnia, rzeźnia, Kasa Dobrego Kredytu, warsztaty tkackie. Ale liczba inicjatyw społecznych jest jeszcze bardziej okazała. Składają się na nią m.in.: Bractwo Trzeźwości, chór i orkiestra parafialna, ochronka dla dzieci, przyparafialne Koło Gospodyń Wiejskich, gimnazjum, Dom Ludowy, Seminarium Nauczycielskie, pismo „Liskowiak”, Klub Inteligencji Liskowskiej, Stowarzyszenie Zbożowe, Stowarzyszenie Budowlane, Szkoła Rolnicza. Inicjatywy ekonomiczne i społeczne ewidentnie się tam zająbiały. Do animatora rozwoju Liskowa – księdza Wacława Bliźnińskiego – pasuje zarówno określenie

„przedsiębiorca społeczny”, jak i „organizator społeczności”. Ale najbardziej pasuje termin społecznik. Oddaje on bowiem ducha społecznego zaangażowania. Przedsiębiorczość społeczna jest bowiem przede wszystkim fenomenem społecznym, choć w znacznym stopniu „rozgrywa się” na rynku.

Źródło: Rymsza, 2014c, s. 39-40.

Tak formatowana praca środowiskowa wpisuje się w nurt rozwoju zrównoważonego w myśl której rozwój ekonomiczny, mierzony wskaźnikami ekonomicznymi, głównie o charakterze ilościowym, powinien współwystępować z rozwojem w dziedzinie społecznej, mierzonym wskaźnikami społecznymi, z uwzględnieniem aspektów jakościowych „dobrostanu” (Hemba i Silberstein, 2011), Mówiąc w skrócie, zrównoważony rozwój lokalny jest rozwojem społeczno-ekonomicznym (Kudłacz, brw). Współcześnie zrównoważony rozwój obejmuje też uwzględnienie aspektu ekologicznego.

METODYCZNE ZASADY KIERUNKOWE W PRACY ORGANIZATORA SPOŁECZNOŚCI LOKALNEJ

W metodyce pracy środowiskowej aplikowanej w ramach OSŁ można wyróżnić siedem zasad kierunkowych. Organizator społeczności, prowadząc swe działania, powinien: (1) uwzględniać wymiar społeczny, (2) planować działania w perspektywie długookresowej, (3) pamiętać, że nie ma animacji bez animatorów, (4) stosować test korzyści społecznej, (5) traktować metodę środowiskową jako koło zamachowe rozwoju lokalnego, (6) współpracować z innymi pomagaczami, nie próbując zawłaszczać pracy środowiskowej, (7) podmiotowo traktować społeczność lokalną i wszystkich jej członków.

Wymiar społeczny

Praca środowiskowa to działanie (1) dla środowiska lokalnego, lecz również (2) w środowisku i (3) ze środowiskiem. Samo zdefiniowanie odbiorcy działań w kategoriach zbiorowych, nie zaś indywidualnych, nie czyni jeszcze z podjętego działania pomocowego pracy środowiskowej. Wysoki poziom biurokratyzacji OPS i innych jednostek pomocy społecznej sprzyja rutynizacji i „paternalizacji” relacji pracownicy socjalni – mieszkańcy. W takiej sytuacji próby pracy metodą środowiskową mogą zostać sprowadzone do podejmowania akcji na rzecz społeczności lokalnej (dla – wymiar pierwszy triady) i marginalizowania dwóch pozostałych jej nieodzownych aspektów. Siłą sprawczą podejścia środowiskowego pokazują doświadczenia organizatorów społeczności pracujących w CUS-ach, którzy nie są uwikłani w formy relacji pomocowej specjalista – klient (Rymsza, 2021).

Działania długookresowe

Organizator społeczności wykorzystuje działania projektowe przy realizacji konkretnych przedsięwzięć środowiskowych. Ale metodyka działania środowiskowego to umiejętność planowania w dłuższej perspektywie czasowej, tak aby projekty realizowane w odpowiedniej sekwencji złożyły się na programowo spójny plan OSŁ prowadzący do zmiany społecznej. Należy wystrzegać się akcji realizowanych metodą szybkich

kroków i organizowania kolejnych społecznościowych wydarzeń. Pojedyncze wydarzenia mogą wydawać się spektakularne (masowe uczestnictwo uczestników), jeśli jednak nie wpisują się w zaplanowaną, prowadzoną metodycznie sekwencję działań środowiskowych, pozostaną akcjami, po których rzeczywistość powróci do utrwalonego wcześniej *status quo*. Planując realizację krótkoterminowych projektów, należy zakładać kontynuację działań. Przerwanie animacji lokalnej, gdyż skończył się dany projekt, to przejaw niezrozumienia metody środowiskowej i niebrania odpowiedzialności za zainicjowanie procesu zmiany w społeczności. Branie odpowiedzialności za skutki podejmowanych działań to ważny element deontologii zawodowej OSL.

Nie ma animacji bez animatorów

Ekspozowanie społecznego wymiaru pracy środowiskowej nie oznacza marginalizowania roli konkretnych mieszkańców inicjujących czy koordynujących działania środowiskowe we współpracy z organizatorem społeczności. Branie przez OSL-owca odpowiedzialności za skutki interwencji nie oznacza propagowania poczucia rozmytej odpowiedzialności wśród mieszkańców. Przeciwnie, elementem metodyki pracy środowiskowej jest rozpoznawanie lokalnych liderów, stwarzanie im przestrzeni i wspieranie w podejmowaniu aktywności. Metoda środowiskowa to nie tyle zakładanie organizacji, tworzenie placówek itp., ile uruchamianie działań społecznych w taki sposób, aby były kontynuowane przez innych, po wycofaniu się organizatora społeczności. Instytucjami gwarantującymi trwałość osiągniętych efektów nie są tu formalne struktury, ale „aktywowani” liderzy i utrwalone w społeczności wzory zbiorowego działania.

Test korzyści społecznej

Ważnym elementem strategii interwencji środowiskowej, przesądzającym o jej długookresowym charakterze, jest intencjonalne wywołanie procesu zmiany społecznej (Kaźmierczak, red., 2007). Zmiana ta nie musi mieć charakteru spektakularnego, ale za to ma być trwała, a przy tym korzystna dla społeczności, odpowiadająca oczekiwaniom mieszkańców. Praca środowiskowa nie jest formą inżynierii społecznej, gdzie specjalista, wyposażony w instrumenty ułatwiające prowadzenie działań zbiorowych, narzuca swoją wolę czy pomysły ogółowi mieszkańców. Ujmując to najkrócej, działania środowiskowe wymagają społecznego uprawomocnienia.

Metoda środowiskowa jako koło zamachowe rozwoju lokalnego

Pożądana zmiana w sferze społecznej nie powinna być jedynym wymiernym rezultatem pracy środowiskowej, ale elementem szerszego procesu rozwoju lokalnego (Kaźmierczak, 2008). Najlepiej, jeśli jest ona kołem zamachowym takiego rozwoju. Nieważne, czy praca środowiskowa zacznie się w obszarze kultury, samopomocy, działalności dobroczynnej, sportu lub przedsiębiorczości społecznej, czy też będzie przejawem odnowy moralnej; ważne aby z czasem objęła inne obszary i aspekty życia zbiorowego. Jeśli inicjatywa nie

pociąga za sobą kolejnych przedsięwzięć lub nie jest powielana w innych miejscach, jeżeli animatorzy, liderzy, społecznicy nie znajdują kontynuatorów i naśladowców – to znak, że prawdopodobnie inicjatywa ta jest niedostatecznie społecznie zakorzeniona.

Współpraca z innymi specjalistami

Wielotorowość działań środowiskowych i ich wzajemnie warunkujący się charakter sprzyjają nawiązywaniu przez organizatorów społeczności lokalnej współpracy z przedstawicielami różnych zawodów pomocowych. Praca środowiskowa jest uznawana za metodę pracy socjalnej, co nie oznacza, że pracownicy socjalni mają (lub powinni mieć) monopol na jej świadczenie (Mendel i Rymsza, 2012). Pracę środowiskową mogą z powodzeniem prowadzić pedagodzy środowiskowi, animatorzy kultury, działacze organizacji trzeciego sektora, księża społecznicy, mediatorzy. Takie założenie przyjęte jest w ustawie o realizowaniu usług społecznych przez centrum usług społecznych z 2019 r., która dopuszcza zatrudnienie na stanowisku OSL-owca specjalistów z doświadczeniem pracy środowiskowej w ramach wykonywania różnych zawodów pomocowych.

Podmiotowość społeczności lokalnej

Elementem podejścia środowiskowego jest podmiotowe traktowanie społeczności i wszystkich jej mieszkańców. W pracy środowiskowej chodzi o to, aby społeczność wzmocnić (zasada *empowerment*), uczynić bardziej świadomą własnych interesów i posiadanego potencjału sprawczego, podnieść jej zdolność do samoorganizacji (Payne, 2005, s. 295–315). Konkretnie akcje środowiskowe można prowadzić bardziej animacyjnie, organizacyjnie lub lidersko, ale zawsze końcowym celem jest podniesienie „mocy sprawczych” samej społeczności. To nie o konkretne inicjatywy, wydarzenia, instytucje tu chodzi, ale o żywotność wspólnoty, o budowanie więzi między jej członkami, poczucie sprawstwa i odpowiedzialności. Tak aby, koniec końców, dalsza interwencja w życie tej wspólnoty w formie OSL była zbędna.

PRZYPISY/NOTES

- 1 Mediacja w modelu francuskim to praktyka pomocowa mająca szerszy zakres niż pomoc w rozwiązywaniu konfliktów i zbliża się swym formatem do networkingu (por. Bacia, 2011).
- 2 Projekt „Tworzenie i rozwijanie standardów usług pomocy i integracji społecznej” (zadanie 3) realizowany przez zespół ekspertów Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL i Instytutu Spraw Publicznych dla Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki.
- 3 Ustawa z 19 lipca 2019 r. o realizowaniu usług społecznych przez centrum usług społecznych., Dz.U. 2019, poz. 1818.
- 4 Por. model OSL przystosowany do warunków polskich (Bąbska i in., 2014).
- 5 Ujęcie wartości OSL w formułę SUWAKA to mój wkład – jako członka zespołu eksperckiego – w polski model OSL (Bąbska i in., 2014, s. 78).
- 6 Te cztery elementy programowe bliżej omawiam w Rymsza, 2014, 35–40.
- 7 Zasady te omówiłem w bardziej rozbudowany sposób w Rymsza, 2014a.

BIBLIOGRAFIA/REFERENCES

- Bacia, E., 2011. Mediacje w pracy socjalnej we Francji. W: B. Skrzypczak, red., *Organizowanie społeczności lokalnej. Analizy, konteksty, uwarunkowania*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Bąbska, B., Rymśza, M., 2014. *Organizowanie społeczności lokalnej – metodyka pracy środowiskowej*. Warszawa: Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL.
- Bąbska, B. i inni., 2014. *Model środowiskowej pracy socjalnej / organizowania społeczności lokalnej*. Warszawa: Stowarzyszenie Wspierania Aktywności Lokalnej CAL.
- Bąbska, B., Skrzypczak, B., 2021. Organizator społeczności lokalnej w centrum usług społecznych. W: M. Rymśza, red., *Centrum usług społecznych: od koncepcji do wdrożenia przepisów ustawy*. Warszawa: IPiSS i KPRP.
- Berger, P.L., Neuhaus, R.J., 1990. To Empower People: The Role of Mediating Structures in Public Policy. W: D.L. Gies, J.S. Ott, J.M. Shafritz, red., *The Nonprofit Organization. Essential Readings*. Belmont Ca: Wadsworth.
- DuBois, B., Miley, K.K., 1999. *Praca socjalna. Zawód, który dodaje sił* (przeł. K. Czekaj). Katowice: Wydawnictwo „Śląsk”, I.
- Etzioni, A., 2012. *Aktywne społeczeństwa* (przeł. S. Burdziej). Kraków: NOMOS.
- Etzioni, A., red. 1998, *The Essential Communitarian Reader*. Oxford: Rowman & Littlefield.
- Evers, A., Guillemard, A.-M., 2013. Introduction: Marshall's concept of citizenship and contemporary welfare reconfiguration. W: A. Evers, A.-M. Guillemard, red., *Social Policy and Citizenship. The Changing Landscape*. Oxford: Oxford University Press.
- Gawkowska, A., 2012. *Aktywne społeczeństwo a komunitaryzm według Amitaia Etzioniego*. W: A., Etzioni, *Aktywne społeczeństwa* (przeł. S. Burdziej). Kraków: NOMOS.
- Hembd, J., Silberstein, J., 2011. Sustainable Communities: Sustainability and Community Development. W: J.W. Robinson, G.P. Green, red., *Introduction to Community Development. Theory, Practice, and Service-Learning*. Los Angeles: SAGE.
- Jordan, P., red., 2007. *Ośrodek pomocy i aktywności społecznej – renesans pracy środowiskowej*. Warszawa: Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL.
- Każmierczak, T., 2007. Praca socjalna: animacja społeczna, kapitał społeczny, networking. W: T. Każmierczak, red., *Zmiana w społeczności lokalnej. Szkice o kapitale społecznym w praktyce społecznej i nie tylko*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Każmierczak, T., red., 2007. *Zmiana w społeczności lokalnej. Szkice o kapitale społecznym w praktyce społecznej i nie tylko*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Każmierczak, T., red., 2008. *W poszukiwaniu strategii pobudzania oddolnego rozwoju społeczności wiejskich*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Każmierczak, T., 2011. Praca i praktyka środowiskowa – szkic o doświadczeniach brytyjsko-amerykańskich. W: M. Grewiński, B. Skrzypczak red., 2011. *Środowiskowe usługi społeczne – nowa perspektywa polityki i pedagogiki społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo WSP TWP w Warszawie.
- Każmierczak, T., 2014. Dom ludowy (społeczny) – zapomniana instytucja samoorganizacji i upodmiotowienia społeczności wiejskich i miejskich. W: M. Rymśza, red., *Praca środowiskowa w Polsce – tradycja i teraźniejszość*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych
- Kudłacz, T., [brw]. *Rozwój lokalny*. W: J. Hausner, red., *Ekonomia społeczna a rozwój*, MSAP. Kraków: Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie.
- Marshall, T.H., 1950. *Citizenship and social class and other essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mendel, M., Rymśza, M., 2012. Po co nam pracownicy socjalni – organizatorzy społeczności? Solidarność, partnerstwo, przymierze w środowiskowej pracy socjalnej. W: M. Rymśza, red., *Pracownicy socjalni i praca socjalna w Polsce. Między służbą społeczną a urzędem*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Niesporek, A., 2013. *Organizowanie społeczności lokalnej. Szkice socjologiczne*. Warszawa: WSPS im. Janusza Korczaka w Warszawie.
- Owczarek, D., 2014. Na krańcu systemu – organizowanie społeczności Sawina przy wykorzystaniu metody planowania społecznego. W: M. Rymśza, red., *Praca środowiskowa – tradycja i teraźniejszość. Dobre praktyki*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Payne, M., 2005. *Modern Social Work Theory*. London: Palgrave Macmillan.
- Putnam, R.D., 1995. *Demokracja w działaniu* (przeł. J. Szacki). Kraków: Znak.
- Putnam, R.D., 2008. *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych* (przeł. P. Sadura. S. Szymański). Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Radlińska, H. 1961. *Pedagogika społeczna*. Wrocław: Ossolineum.
- Rymśza, A., 2007. Klasyczne koncepcje kapitału społecznego. W: T. Każmierczak, M. Rymśza, red., *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Rymśza, M., 2006. Polityka społeczna a więzi społeczne. Przypadek III Rzeczypospolitej. *Societas/Communitas*, 1.
- Rymśza, M., 2014a. Jak uczyć o pracy środowiskowej – kilka uwag dla edukatorów. W: M. Rymśza, red. *Praca środowiskowa w Polsce – tradycja i teraźniejszość*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Rymśza, M., 2014b. Organizowanie społeczności lokalnej – uwarunkowania zmiany. W: M. Mendel, B. Skrzypczak, red., *Organizowanie społeczności lokalnej. Wspólnoty zmiany*. Warszawa: Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL.
- Rymśza, M., 2014c. Praca środowiskowa metodą OSŁ i ekonomia społeczna na rzecz rozwoju lokalnego. W: *Organizowanie społeczności lokalnej: aplikacje, wdrażanie, przyszłość* (praca zbiorowa). Warszawa: Instytut Spraw Publicznych
- Rymśza, M., 2015. Społeczność lokalna jako współtwórca (koproducent) wartości obywatelskich. *Psychologia Wychowawcza*, 7 (49).
- Rymśza, M., 2023. Polityka deinstytucjonalizacji profesjonalnych praktyk pomocowych w perspektywie socjologicznej. W: M. Rymśza, red., *W stronę środowiskowych usług społecznych. Deinstytucjonalizacja praktyk pomocowych w Polsce i Europie*. Warszawa: Wydawnictwa UW.
- Rymśza, M., 2021. Dlaczego centrum usług społecznych. W: M. Rymśza, red. *Centrum usług społecznych: od koncepcji do wdrożenia przepisów ustawy*. Warszawa: IPiSS i KPRP.
- Rymśza, M., Karwacki, A., red., 2025. *Centra usług społecznych. Potencjał intencjonalnie wywołanej zmiany w lokalnej polityce społecznej w Polsce. Raport*. Warszawa: IPiSS i KPRP.
- Skrzypczak, B., 2014. *W kierunku społecznościowej pracy socjalnej. Edukacyjno-środowiskowe determinanty interwencji publicznej*. Warszawa: Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL.
- Strategia rozwoju usług społecznych. Polityka publiczna do roku 2030 (z perspektywą do 2035 r.), M.P. 2022, poz. 767.
- Szmagański, J., 2011. Praca środowiskowa a praca socjalna w Zjednoczonym Królestwie. W: B. Skrzypczak, red., *Organizowanie społeczności lokalnej. Analizy, konteksty, uwarunkowania*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Trawkowska, D., 2011. Z jakim posagiem podążamy ku zmianie postaw i praktyk? Kilka uwag na temat efektów wzmocnienia w rozwoju środowiskowej metody pracy socjalnej w Polsce. W: B. Skrzypczak, red. *Organizowanie społeczności lokalnej. Analizy, konteksty, uwarunkowania*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Trawkowska, D., 2013. Empowerment – idea, koncepcje i praktyka w pracy socjalnej. *Empowerment. O polityce aktywnej integracji*, 2.
- Turner, B.S., red., 2000. *Citizenship and Social Theory*. London: SAGE.
- Twelvetrees, A., 2014. *Pracując ze społecznością* (tłum. A. Konieczna-Purchała). Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Ustawa z 19 lipca 2019 r. o realizowaniu usług społecznych przez centrum usług społecznych. Dz.U. 2019, poz. 1818.
- Wódz, K., 1998. *Praca socjalna w środowisku zamieszkania*. Katowice: Wydawnictwo „Śląsk”.